

6- МАВЗУ. ИШСИЗЛИК: САБАБЛАРИ, ХУСУСИЯТЛАРИ ВА КАМАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

РЕЖА

- 1. Ишсизлик ҳақида умумий тушунчалар**
- 2. Ишсизликнинг келиб чиқиш сабаблари**
- 3. Ишсизлик ва унинг турлари**
- 4. Ишсизликнинг даражаси ва давомийлиги**
- 5. Ишсизликнинг ижтимоий - иқтисодий оқибатлари**

1. Ишсизлик ҳақида умумий тушунча.

Иқтисодий нуқтаи назардан ишсизлик деганда – ишчи кучининг иш жойи билан таъминланмаганлиги ва натижада, унинг бирор бир қонуний даромад манбаига эга бўлмаслигининг муайян (аниқ) ҳолати тушунилади.

Халқаро ташкилотларнинг берган таърифига биноан «**ишсиз шахслар**» деганда – ишга эга бўлмаган, ишлашга тайёр ва иш излаётган фуқаролар тушунилади.

Ишсизлик – мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳодиса бўлиб, ишчи кучини таклиф этиш билан унга бўлган талаб ва талиф ўртасидаги миқдор жиҳатдан ҳам, сифат жиҳатдан ҳам номувофиқликни акс эттиради.

Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги Қонунига биноан ишсиз шахс деб эътироф этиш учун бир вақтнинг ўзида қуйидаги тўртта шарт мавжуд бўлиши лозим.

Биринчи шарт – фуқаро меҳнатга қобилиятли бўлиши ва амалдаги қонун ҳужжатларига биноан пенсия таъминоти ҳуқуқига эга бўлмаслиги керак.

Иккинчи шарт – фуқаро ишга ва иш ҳақига (меҳнат даромадига) эга бўлмаслиги лозим.

Учинчи шарт — фуқаро ишлашга тайёр бўлиши лозим.

Тўртинчи шарт — фуқаро барча тегишли ҳужжатларни тақдим қилган ҳолда маҳаллий меҳнат органида иш қидирувчи шахс сифатида рўйхатдан ўтиши лозим.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози даврида ишлаб чиқаришнинг меҳнат каби ресурсидан тўлиқ ва оқилона фойдаланиш ва шу муносабат билан оммавий ишсизликка йўл қўймаслик, ишсизликни камайтириш борасида қизгин фаолият олиб бориш давлатнинг ниҳоят даражада муҳим вазифаларидандир

2.Ишсизликнинг келиб чиқиш сабаблари ва оқибатлари

Иқтисодчи олимлар ўртасида оммавий ишсизликнинг ҳақиқий сабаблари қандайлиги тўғрисида турлича қаршиликлар мавжуд.

Маълумки, Ж.М.Кейнс «...ишсизликнинг давоси сифатида иш ҳақини пасайтириш ғоясини қатъий инкор этиб, ўзига инвестициялар, давлат харажатлари ва соф экспортдан ташқарии истеъмол харажатларини – бунда ҳам

сўнги – умумий талабнинг асосий қисмини ҳам қамраб оладиган умумий талабдан келиб чиқади».

Фикримизча, Ўзбекистонда ишсизликнинг пайдо бўлиши ва ўсиш тарихи айнан Кейнс қарашларининг тўғрилигини исботлайди. Ишсизлар расмий рўйхатга олингандан бошлаб, ишсизлик даражаси маълум даражада мунтазам ортиб боради, **ишга жойлаштириш қанчалик юқори бўлса, ишсизлик даражаси шунчалик наст бўлади.**

Иш билан бандликнинг кескин камайиши иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар (давлат секторининг камайиши), инфляция ҳамда хўжалик юритишнинг муқобил шакллари (хусусий корхоналар, ҳиссадорлик жамиятлари) етарлича тез ўсмаганлиги туфайли кўпгина корхоналарда молиявий аҳвол ёмонлашуви натижасида юзага келади. Буларнинг ҳаммаси, табиийки, умумий талаб ҳажмида салбий акс этади: давлат таъсири қисқаради, инвестиция фаолияти сустлашади, истеъмол харажатлари эса инфляция таъсирида турмуш даражасининг ёмонлашуви туфайли бирмунча камаяди.

Қоидага кўра, ғарб иқтисодчилари иқтисодий ўсиш суръатларини аҳоли иш билан бандлигининг ўсиш суръатлари билан, таназзулни эса ишсизлик даражасининг ўсиши билан боғлайдилар. Ҳақиқатдан ҳам, индустриал турдаги нормал ишлаётган бозир иқтисодиётида иқтисодий ўсиш доимо тармоқларнинг ривожланиши ва кенгайишини, демак, иш билан бандликнинг ортишини англатади. Шундай бўлсада, ривожланаётган мамлакатларда бундай боғлиқлик кўзга очиқ ташланмайди. Масалан, кўпгина ривожланаётган мамлакатларда саноатнинг тез ўсиши иш билан бандликнинг мувофиқ кенгайишини келтириб чиқармади. Иқтисодчилар бу ҳодисани саноатдаги ўсиш суръатларидан анча юқори бўлган урбанизация суръатлари ҳамда қишлоқдан шаҳарга кўчиб келаётган аҳоли малакасининг пастлигида деб изоҳлайдилар.

Сўнги йилларда Ўзбекистонда ишсизлар сони ва даражасининг нисбатан камайиши кузатилган бўлсада, бироқ бу миқдор ҳанузгача салбий ва муаммоли даражада қолмоқда. Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан амалга оширилган мониторинг натижалари кўрсатишича, 2009 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, мамлакатда ишсизлар сони 320,2 минг кишини ташкил этиб, уларнинг иқтисодий фаол аҳолидаги улуши 3,0% дан иборат бўлган. Мамлакатдаги жами ишсизларнинг асосий қисми Қорақалпоғистон Республикаси, Фарғона, Андижон, Наманган, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятлари ҳамда Тошкент шаҳри ҳиссасига тўғри келмоқда. Шунингдек, ишсиз фуқароларнинг катта қисмини қишлоқ аҳолиси ташкил этмоқда.

3. Ишсизлик ва унинг турлари

Ишсизлик турлари – шаклан, келиб чиқишига кўра, мазмунан, намоён бўлишига кўра давом этишига кўра ва эгалланган маконига кўра ҳар хил бўлади.

Пайдо бўлиш сабабига кўра ишсизликнинг фрикциион, таркибий, мавсумий ва даврий турлари мавжуд.

“Ишсизликнинг мажбурийлиги” тушунчаси билан бир қаторда “ишсизликнинг муқаррарлиги” тушунчаси ҳам мавжуд. Ушбу тушунчалар ўзаро зич боғланган,

лекин шу билан бирга, улар ўртасида принципиал тусдаги фарқ ҳам бор. “Муқаррар ишсизлик” тушунчаси кейнсчилар, янги кейнсчилар, монетаристлар ва ҳоказолар бўлсин, амалда барча мактаблар ва йўналишларга мансуб Ғарб иқтисодчиларининг асарларида у ёки бу шаклда мавжуд бўлиб келмоқда.

Фрикцион ишсизлик билан таркибий ишсизликда маълум ўхшашликлар ва фарқли жиҳатлар мавжуд. Ўхшашлиги шундаки, ҳар иккала ишсизлик ҳар қандай иқтисодиёт учун, хатто барқарор ривожланиб бораётган иқтисодиёт учун ҳам хос бўлиб, уларни умуман бартараф этиб бўлмайди. Таркибий ишсизликка яқин ўн йил ичида гувоҳи бўлаётган жараённи оддий мисол сифатида келтириш мумкин: компьютер техникасининг кенг ёйилиши бугунги кунда ёзув машиналарида ишловчи техник ходимларни, босмаҳоналардаги ҳарф терувчиларни ишсиз қолдирмоқда. Фан-техника тараққиётининг жадал суръати шароитида бундай мисолларни яна жуда кўплаб келтириш мумкин.

Учинчи тур даврий (циклик) ишсизлик – ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиши натижасида ишчи кучига бўлган талабнинг камайиши оқибатидаги ишсизликдир.

4. Ишсизликнинг даражаси ва давомийлиги.

Ишсизлик даражаси – меҳнат бозорининг ҳозирги пайтдаги аҳволи ҳақида ва унда муайян вақт мобайнида рўй берган ўзгаришлар тўғрисида тасаввур берадиган асосий кўрсаткичдир.

Ишсизлик даражасини ишсизлар сонини иқтисодий фаол аҳоли сонига бўлиш орқали аниқлаш лозим:

$$И = \text{ишсизлар сони} / \text{иқтисодий фаол аҳоли сони} * 100\%$$

Ишсизликнинг давомлилиги – кўриб чиқиладиган даврнинг охирига келиб ишсиз мақомига эга бўлган шахсларнинг, шунингдек ушбу даврда ишга жойлашган ишсизларнинг иш излашларининг ўрта ҳисобдаги давомлилигини тавсифлайдиган миқдор.

Ишсизликни таҳлил қилишда унинг давомийлик кўрсаткичи алоҳида аҳамиятга эга. Ишсизликнинг ўртача давомийлиги ва узоқ вақт ишламаётганлар ишсизлар орасидаги ҳиссаси ҳақидаги маълумотлар нисбий ишсизлик ҳақида хулоса чиқариш имконини беради. Айрим ҳолларда ишсизларнинг асосий қисми тезда (1-4 ой ичида) янги иш жойи топиши мумкин, баъзилари эса ярим йил ва ундан ҳам кўпроқ муддат иш тополмай юрадилар.

Ишсизликни миқдорий баҳолаш муҳим аҳамият касб этади.

Ишсизлик даражаси – меҳнат бозорининг ҳозирги пайтдаги аҳволи ҳақида ва унда муайян вақт мобайнида рўй берган ўзгаришлар тўғрисида тасаввур берадиган асосий кўрсаткич.

1. Ишсизлик даражасининг кўрсаткичлари:

а) рўйхатга олинган ишсизлик даражаси (Рид):

$$\text{Рид} = \text{Рис} / \text{Ифас} \times 100 = \text{Рис} / (\text{Бс} + \text{Рис}) \times 100,$$

б) умумий ишсизлик даражаси (Уид):

$$\text{Уид} = \text{Иус} / \text{Ифас} \times 100 = \text{Иус} / (\text{Бс} + \text{Иус}) \times 100,$$

в) тўлиқ ишсизлик даражаси (Тид):

$$\text{Тид} = \text{Шбс} / \text{Ифас} \times 100,$$

бунда Рис – рўйхатга олинган ишсизлар сони, киши;

Ифас – иқтисодий фаол аҳоли сони, киши;

Иус – ишсизлар умумий сони, киши, меҳнатга лаёқатли аҳоли орасида танлама тарзда ўтказиладиган сўровлар натижасида аниқланади;

Шббс – шартли маънодаги иш билан банд бўлмаган фуқаролар сони:

$$\text{Шббс} = (\Sigma\text{Тф} - \Sigma\text{Аф}) : \text{Хф}$$

бунда $\Sigma\text{Тф}$ – минтақа иқтисодий фаол аҳолисининг тадқиқ қилинадиган даврдаги иш вақти (киши-соатлар, киши-кунлар)нинг тўлиқ жамлама фонди;

$\Sigma\text{Аф}$ – амалда ишлаб берилган вақтнинг жамлама фонди;

Хф – бир нафар ходимнинг тадқиқ қилинаётган даврдаги иш вақти (соатлар, кунлар)нинг тўлиқ фонди.

2. Ишсизликнинг давомлилиги (ой) – кўриб чиқиладиган даврнинг охирига келиб ишсиз мақомига эга бўлган шахсларнинг, шунингдек ушбу даврда ишга жойлашган ишсизларнинг иш излашларининг ўрта ҳисобдаги давомлилигини тавсифлайдиган миқдор.

3. Меҳнат бозоридаги тиғизлик коэффиценти (Тк) бир бўш ўринга тўғри келадиган рўйхатга олинган ишсизлар сони (Рис) билан ўлчанади:

$$\text{Тк} = \text{Рис} : \Sigma\text{Бс},$$

бунда $\Sigma\text{Бс}$ – мазкур даврдаги бўш иш ўринларининг жамлама сони.

Агар жорий статистикада иқтисодий, фаол аҳолининг сони ҳақидаги маълумотлар бўлмаса, у миллий иқтисодиётда ёки минтақада иш билан банд бўлганларнинг рўйхатдаги сони миқдори сифатида ва: а) иш билан бандлик бўйича маҳаллий марказда ёки минтақа иш билан бандликка кўмаклашувчи марказида рўйхатга олинган иш қидираётган иш билан банд эмаслар сони; б) ХМТ усули бўйича ҳисоблаб чиқилган ишсизлар сони сифатида тахминан ҳисоблаб чиқарилиши мумкин.

Ишсизлик даражаси кўпчилик мамлакатларда иқтисодиётни ривожлантиришнинг энг муҳим ижтимоий омилларидан бири сифатида қаралади. Ҳозирги замон фани табиий ишсизлик даражаси деган тушунчадан фойдаланади. Турли муаллифлар ишсизликнинг табиий даражасини турлича ҳисоблайдилар. Фарб мамлакатларида ишсизликнинг табиий даражаси 4-6 % доирасида деб юритилади. Бизнинг иқтисодчиларимиз бу кўрсаткични 3-5 % деб ҳисоблайдилар.

Турли мамлакатларда ҳар бир муайян даврда ишсизлик даражаси бир-биридан жиддий фарқ қилади, бу эса ҳар бир мамлакат учун қарор топган «табиий» ишсизлик даражасига, мамлакатдаги иқтисодий даврийлик фазасига, шунингдек, давлат томонидан ишлаб чиқилган иш билан бандлик сиёсатига боғлиқ бўлади.

5. Ишсизликнинг ижтимоий - иқтисодий оқибатлари

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритган дастлабки йилларда юзага келган ишсизлик даврий кўринишга эга бўлиб, бу ҳолат мамлакатда иқтисодий тизимнинг ўзгариши билан чамбарчас боғлиқ тарзда рўй берган. Ўша йилларда иқтисодий даврнинг пасайиш фазаси кузатилиб, кўплаб саноат ва ишлаб чиқариш

корхоналари тўхтаб қолди ёки тўлиқсиз қувватда фаолият юритди. Мазкур ҳолатнинг бош сабаби, собиқ Иттифоқ даврида мамлакат корхоналарининг бошқа республика корхоналари билан чамбарчас боғлиқликда фаолият юритгани ҳисобланади. Ўша даврларда Ўзбекистон собиқ Иттифоқнинг хом ашё етказиб берувчи асосий базаси ҳисобланиб, иттифоқдош республикалардаги завод-фабрикаларни хом ашё ресурслари билан таъминлаб турган. Шу билан бирга республиканинг тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган завод-фабрикалари эҳтиёт қисм, бутловчи материаллар, хом ашё ҳамда ярим тайёр маҳсулотларни ўзга иттифоқдош республикалардан олиб келган. Ёки Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг буюртмачи ва истеъмолчилари иттифоқнинг бошқа давлатлари ҳисобланган. Иш билан банд бўлмаган шахсларни янги касбларга ўргатиш, малакасини ошириш, моддий ёрдам бериш ва иш жойларини тавсия этиш бандликка кўмаклашувчи марказлар томонидан амалга ошириладиган ижтимоий тадбирларнинг энг муҳими ҳисобланади.

Аҳолини ишсизликдан ҳимоя қилиш бўйича чора-тадбирлар учта йўналишда амалга оширилади:

-тадбиркорлар билан ишлаш, яъни янги иш жойлари яратилганда солиқ имтиёзларини бериш;

-ишчи кучи таклифини рағбатлантириш;

-ёлланма ишчилар синфини меҳнат бозоридан чиқариш, ўз-ўзини банд қилишни рағбатлантириш.

Иқтисодий нуқтаи назардан **ишсизлик** – ишчи кучининг иш жойи билан таъминланмаганлиги ва натижада, унинг бирор бир қонуний даромад манбаига эга бўлмаслигининг муайян (аниқ) ҳолати тушунилади

Ўз иш жойини йўқотган ва ишсизга айланган фуқаролар меҳнат бозорида ишчи кучи сифатида намоён бўлиши ва ўз меҳнатларини таклиф қилиши Республикада ишчи кучи таклифнинг унга бўлган талабдан ошиб кетишига олиб келади. Натижада мазкур бозор мураккаб кўриниш олиб таклифнинг қондирилмаслиги вужудга келади.

Ишсиз шахс деб эътироф этиш шартлари

Биринчи шарт – фуқаро меҳнатга қобилиятли бўлиши ва амалдаги қонун ҳужжатларига биноан пенсия таъминоти ҳуқуқига эга бўлмаслиги керак.

Иккинчи шарт – фуқаро ишга ва иш ҳақига (меҳнат даромадига) эга бўлмаслиги лозим. Нафақалар, алиментлар, қимматли қоғозлар бўйича олинган дивидендлар, банкларга қўйилган маблағларга ҳисобланган фоизлар иш ҳақи (меҳнат даромади) кирмайди.

Учинчи шарт – фуқаро ишлашга тайёр бўлиши лозим. Фуқаронинг ишлашга тайёр эканлигини унинг маҳаллий меҳнат органига иш қидириб расмий мурожаат қилиши, белгиланган муддатларда меҳнат органида қайтадан рўйхатдан ўтиб туриши ва меҳнат органлари томонидан таклиф қилинган

Тўртинчи шарт – фуқаро барча тегишли ҳужжатларни тақдим қилган ҳолда маҳаллий меҳнат органида иш қидирувчи шахс сифатида рўйхатдан ўтиши.

Яширин ишсизликнинг юқори даражада сақланганлиги, у ўз потенциалини хатто айрим барқарорлик шартларида ҳам очиқ бозорга чиқаради.

И ш с и з л и к

Яширин иш билан бандликнинг кўпайиши, у ишчи кучи ва ишсизларнинг сезиларли қисмини очиқ меҳнат бозоридан топиб туради.

Ишсизликнинг турли мезонлари бўйича таснифи

